

ATOMISATIE EN IDENTITEIT IN STALINISTISCH RUSLAND

Tjamke Snijders

Het is 1937. Terwijl Stalinistisch Rusland een periode van terreur doormaakt, idealiseert de krant 'dat heerlijke gevoel van broederschap'. Vijf dagen later zal dezelfde krant schrijven over de verstoting van een rijke koelak en zijn koelakkengebroed.¹ Maar op dit moment is iedereen nog beste vrienden - dankzij de carnavalsmaskers.

'Vrijdag 6 augustus. Boven aan de openingen in het kartonnen masker zitten papieren wimpers vastgelijmd. Dit beperkt je blikveld een beetje. Maar je wilt het masker niet afzetten. Je wilt je vrolijke, feestelijke verschijning behouden. Er schuilt iets magisch in deze krullen van rood papier, in de vrolijke neus van papier-maché. Een carnavalsmasker is in wezen een onzichtbaarheids-masker. Kameraden, kennissen, verwanten en collega's lopen voorbij zonder je te herkennen. En wat is het geweldig om te hossen in de rumoerige, kleurrijke menigte, waar je geen enkel "gezicht" herkent; precies daarom zijn er hier geen vreemdelingen. Dat heerlijke carnavaleske gevoel van broederschap - we zijn allemaal vrienden.'²

Wanneer een Sovjet-burger een carnavalsmasker opzette, drukte hij daarmee zijn oude identiteit naar de achtergrond. Zolang hij het masker droeg kon hij, ongehinderd door zijn persoonlijke achtergrond, opgaan in de massa. Want door het dragen van zo'n masker ontstond de mogelijkheid om je oude identiteit naar de achtergrond te drukken. Zolang je het masker draagt was je één van hen: niet langer gehinderd door een persoonlijke achtergrond kon de gemaskerde opgaan in de massa.

¹ Chronicle of the year 1937 as recorded by the newspaper *Izvestiya* and collective farmer Ignat Danilovich Frolov, Véronique Garros, Natalia Korenevskaya, Thomas Lahusen ed. in: Véronique Garros, Natalia Korenevskaya, Thomas Lahusen, *Intimacy and terror. Soviet diaries of the 1930s* (New York 1995) 38.

² Chronicle of the year 1937, 37.

In dit citaat komen een paar van de meest intrigerende aspecten van het Stalinisme naar voren: hoe ervoeren de burgers onder het bewind van Stalin hun relatie tot het collectief? Voelden ze zich eenzaam? Moesten ze een masker dragen om niet verstoten te worden? Streefden ze naar een opname in de nieuwe maatschappij?

In de literatuur worden deze vragen samengevat in de vraag naar het begrip 'atomisatie'. Dit naar het werkwoord 'atomiseren' dat 'tot in de kleinst mogelijke delen verdelen' of 'verbrokkelen' betekent. De exacte betekenis van het historische begrip 'atomisatie' tijdens de Sovjet-maatschappij staat echter nog ter discussie, daar drie groepen historici (de totalitaristen, de revisionisten en de neo-revisionisten) hun hakken in het zand hebben gezet.

De *totalitaristen* gaan ervan uit van de staat een enorme invloed uitoefende op het dagelijks leven. Volgens hen moest de dictatoriale positie van Stalin wel leiden tot terreur, en die terreur leidde vervolgens tot atomisatie.³ Atomisatie wordt door deze groep historici opgevat als een specifieke tak van de terreur, die er op gericht was individuen te isoleren zodat deze geen alternatieve sociale of culturele visies zouden kunnen ontwikkelen en uitdragen.⁴ Door een uitgekiend gebruik van propaganda en dwang wist de staat haar inwoners ofwel te hersenspoelen, ofwel tot zwijgen te brengen. De geatomiseerde burger was daardoor beroofd van de mogelijkheden om zichzelf onafhankelijk van de staat te organiseren en zijn mening naar voren te brengen in persoonlijke kring en grotere netwerken.⁵

De *revisionisten* nemen het tegenovergestelde standpunt in. Zij gaan er van uit dat de staat, belichaamd in Stalin, relatief weinig invloed had op het dagelijks leven. De terreur zou geen bewuste manipulatie vanuit de partij zijn, maar moet eerder worden verklaard vanuit sociale spanningen.⁶ De

³ Chris Ward, *Stalin's Russia* (Londen enz. 1999) 122.

⁴ Ward, *Stalin's Russia*, 244.

⁵ Jochen Hellbeck, Fashioning the stalinist soul. The diary of Stephan Podlubnyi, 1931-9', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44:3 (1996).

⁶ Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s* (New York en Oxford 1999) 194.

steun van de bevolking aan de staat is volgens de revisionisten niet afgedwongen, maar vrijwillig gegeven uit pragmatische overwegingen. Door het regime te steunen en zich voor te doen als een ideaal communist kon het individu namelijk hogerop komen en welvaart verwerven. Mensen gingen daarom een soort dubbelleven leiden: enerzijds bestonden ze uit een 'bedacht' zelf om zich van overlevingskansen en een carrière te verzekeren in de boze buitenwereld, anderzijds uit een (verdrongen) 'echt' zelf.⁷

De historici die zich niet in één van de bovenstaande omschrijvingen herkennen, worden gewoonlijk *neo-revisionistisch* genoemd, hoewel hun opvattingen grote onderlinge verschillen kunnen vertonen. Een aantal van deze historici houdt zich bezig met de gebruikte assumpties omtrent identiteit. Zij hebben opgemerkt dat de bovenstaande discussie uitgaat van een transcendentiaal 'zelf', zonder enige historische specificatie. Hierop is een bipolair model gefundeerd, waarin noties als 'het zelf', 'eigenbelang' en wat mensen 'eigenlijk' dachten, worden afgezet tegen 'de partij', 'het collectief' of 'het systeem'. Dit model is volgens hen te ver gesimplificeerd en leidt tot ongenueanceerde conclusies. Het komt er op neer dat als het zelf en het systeem met elkaar in overeenstemming zijn, de burger een agent van het regime zou zijn. Zodra het zelf en het systeem met elkaar in conflict raken, zou de burger een slachtoffer van het regime zijn.⁸ In het laatste geval staan de burger en de staat tegenover elkaar als slachtoffer en dader, en kan er sprake zijn van atomisatie.

De neo-revisionisten verwerpen deze zwart-wit representatie. Zij stellen dat het Stalinisme bestond uit een verzameling regels (waaronder die voor sociale identiteit) die door de staat werden opgelegd, maar tegelijkertijd door de mensen werden geïnternaliseerd. Hierdoor konden enerzijds 'Sovjet-identiteiten' ontstaan, die vergelijkbaar zijn met de identiteit van de gehersenspoelde burger van de totalitaristen. Aan de andere kant konden individuen een masker opzetten en zich een passende identiteit aanmeten

Ward, *Stalin's Russia* 126-132.

⁷ Zie bijvoorbeeld Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*.

⁸ Hellbeck, *Fashioning the stalinist soul*, 78.

voor hun dubbelleven, zoals de revisionisten betoogd hebben. De meeste mensen bevonden zich echter ergens tussen deze twee extremen in.

In de komende bladzijden wil ik deze totalitaristische, revisionistische en neo-revisionistische zienswijzen afwegen tegen de ervaringen van gewone Russen, zoals die bewaard zijn gebleven in hun dagboeken. Hieruit zal moeten blijken of de Stalinistische samenleving inderdaad geatomiseerd was, en zo ja, hoe die atomisatie dan in zijn werk ging.

Isolatie en manipulatie

In 1935 was Ljoebov Vasilievna Sjaporina 56 jaar oud. Ze was de echtgenote van de beroemde componist Yoeri Sjaporin en vulde haar dagen als poppenspeelster en moeder. Haar lievelingsdochter, Alojna, was in 1932 overleden. Terwijl Ljoebov Sjaporina probeerde te overleven in Leningrad, waar de terreur op haar hoogtepunt was, hield ze van 1935 tot 1939 een dagboek bij.⁹

‘17/ 12/ 35 ... Alojna was een voortdurende vreugde. Stralende ogen, haar dat alle kanten op waaide, alles overstromend van blijdschap. Hoe kon het lot zo wreed en onverzoenlijk zijn. En hier ben ik alleen, helemaal alleen, als een roeiboot op de oceaan. Alojnyjsj, waarom heb je me verlaten. Ik heb gewoon niet de kracht het te dragen. Het zal snel al drie jaar zijn. Drie jaar. En hier ben ik, levend. Mijn hart is leeg en het doet pijn, het doet zo veel pijn.’¹⁰

⁹ Andrei Stepanovich Arzhilovsky, *Diary of Andrei Stepanovich Arzhilovsky* in: Véronique Garros, Natalia Korenevskaya, Thomas Lahusen, *Intimacy and terror. Soviet diaries of the 1930s* (New York 1995) 333.

¹⁰ Lyubov Vasilievna Shaporina, *Diary of Lyubov Vasilievna Shaporina. Notebook 1: March 1935-22 October 1937* in: idem, 345.

Later schrijft ze over haar kennis Natalia Vasilevna, die ontdekte dat haar man (ene Aleksei Nikolajevitsj Tolstoi) liefdesbrieven aan een andere vrouw schreef. Onmiddellijk besloot Natalia hem te verlaten,

‘en dat is waar ze haar fout maakte. Ze zei tegen me: “We zullen een prachtig appartement hebben, ik zal gaan studeren, dan zal ik aan het werk gaan [onleesbaar] Ik zal alleen aan mezelf denken. Om anderen geven is alleen een verspilling van energie. Je moet egoïstisch zijn. Ik zal wat fijn linnen te pakken krijgen, van het soort dat courtisanes dragen - ik wil mezelf echt in stijl kleden, ik wil alleen voor mezelf leven.” Dat was waar, maar tegelijkertijd hoopte ze nog steeds dat Aleksei Nikolajevitsj Tolstoi niet in staat zou zijn zonder haar te leven.’¹¹

Getuigen deze fragmenten van atomisatie? Nee, het zijn de bittere getuigenissen van een vrouw wier dochtertje gestorven is en een vrouw wier man overspel pleegt. Weliswaar komt het gevoel er alleen voor te staan in deze fragmenten duidelijk naar boven, maar eenzaamheid is nog iets anders dan atomisatie. Atomisatie vereist naast eenzaamheid immers een tegenstelling tussen het individu en de partij, of een conflict tussen het ‘echte’ en het ‘publieke’ zelf, een organisatieverbod of een vrijwillige opgave van sociale banden. Willen de dagboeken het bestaan van de een vorm van atomisatie bewijzen, dan zal het gevoel van eenzaamheid in de ego-documenten gecombineerd moeten zijn met een van deze aanvullende vereisten.

Het komt echter niet of nauwelijks voor, dat een dagboekschrijver zijn (of haar) gevoel van eenzaamheid direct in verband brengt met deze ‘vereisten’.¹² Eén dagboek vertelt bijvoorbeeld dat het jongeren vrijwel

¹¹ Ibidem 343.

¹² Slechts één fragment voldoet aan de kwalificatie. ‘Wat zij heeft meegemaakt - alle honger en kou, de last van de verbanning - heeft zijn tol geëist. Deze jaren hebben een drukkend, permanent teken op de familie achtergelaten - het teken van gewondheid, armoede, onderdrukking. Het is een duidelijk feit dat socialisme niet meer dan gebakken lucht is: het enige waar de mensen hier over praten is eten; hun interesse gaat uit naar het verkrijgen

onmogelijk werd gemaakt om zich bij een andere vereniging dan de Komsomol aan te sluiten, doordat andere jeugdbewegingen verboden waren.¹³ Dit getuigt van een bewuste manipulatie van staatswege en lijkt daarom een perfect voorbeeld te zijn van zo'n 'aanvullend vereiste'. Er wordt echter niet gerept over een gevoel van eenzaamheid, isolatie, of zelfs maar van onbehagen wat zou kunnen samenhangen met deze maatregel.

Ook later in zijn dagboek brengt de schrijver nergens een maatregel van staatswege in verband met eenzaamheid of isolatie. Voor het Kremlin, zo schrijft hij, waren mensen gezichtsloze personen die niet mochten worden vertrouwd en streng in de gaten moesten worden gehouden. 'Maar voor ons,' nuanceert hij dit beeld onmiddellijk, 'waren onze fabrieksarbeiders geen arbeidseenheden; het waren mensen die we goed kenden en volkomen vertrouwden.'¹⁴ 'Geef jezelf over aan de autoriteiten, maar vergeet niet om voor jezelf, en zo mogelijk voor jouw mensen te zorgen', is het motto van de auteur.¹⁵ Houd je aan elkaar vast en wacht op betere tijden.¹⁶ De auteur volgt hier een patroon dat ook in de andere dagboeken geregeld voorkomt: na het noemen van een maatregel van het Kremlin, wordt er gemeld dat het gelukkig niet zo heel erg was omdat ze er samen met hun vrienden wel door zouden komen.¹⁷

Zelfs tijdens de zuiveringen bleven mensen op hun vrienden vertrouwen om te overleven, hoewel het levensgevaarlijk was geworden om banden te onderhouden met 'Sovjet-vijandige elementen' en iedereen van vandaag op morgen opeens staatsgevaarlijk kon blijken te zijn. Hoe minder contacten men onderhield, hoe minder kans er was om opgepakt te worden.

van goederen, opslag, etc. Mensen hebben slechts de meest beperkte, egoïstische interesses.' in *Diary of Arzhilovsky* in idem, 140.

¹³ Gennady Andreev-Khomiakov, *Bitter waters. Life and work in Stalin's Russia* (Colorado en Oxford 1997) 82. De Komsomol was sinds 1918 de officiële jeugdvereniging van de partij.

¹⁴ Ibidem, 87.

¹⁵ Ibidem, 130.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Andreev-Khomiakov, *Bitter waters*, 9,10,12, 71.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Galina Vladimirovna Shtange, *Diary of Galina Vladimirovna Shtange. Remembrances in: Véronique Garros, Natalia Korenevskaya, Thomas Lahusen, Intimacy and terror. Soviet diaries of the 1930s* (New York 1995) 185, 186.

Atomisatie lijkt een logisch gevolg van deze situatie. Toch ziet vrijwel niemand daadwerkelijk af van zijn sociale contacten.

‘Ondernemingen hadden altijd een gebrek aan arbeidskrachten. Als ik mijn diensten aanbied dan worden die met graagte geaccepteerd; maar dan kwam het proces van het inspecteren van mijn papieren en de onvermijdelijke vraag. Waar was ik in dienst voordat ik mijn ontslag had genomen bij de fabriek? Opnieuw moest ik dan mijn ontslagpapieren van het kamp laten zien. Ze zouden het lezen alsof ze een bom vasthielden die op het punt stond te ontploffen. Hun vriendelijke opstelling zou plotseling koel en officieel worden, en ik zou horen dat ze het nog wel konden bolwerken zonder nieuwe arbeiders... Ik begreep diegenen die me afwezen wel... Wie zou geneigd zijn om zijn positie, misschien zelfs zijn nek, te riskeren door het huren van een verdacht en onbekend persoon als ik? Wat betreft kennissen in de stad, die had ik niet. Alleen zulke persoonlijke netwerken zouden me toen misschien hebben kunnen helpen. Ik herinnerde me een gezegde dat gebruikelijk was in het kamp: “Kruiwagens zijn belangrijker dan de regering.”’¹⁸

Het is begrijpelijk dat een onderneming, ondanks het nijpende tekort aan arbeidskrachten liever geen ex-gevangene in dienst nam. De atomisatietheorie gaat echter veel verder. Om zich te beschermen tegen een arrestatie zouden mensen immers al hun sociale banden hebben doorgesneden. Daarnaast zouden ze maskers zijn gaan dragen om zich voor te doen als een goed communist. Deze ontwikkelingen zijn in het dagboekfragment niet terug te vinden. De gedachten gaan juist uit naar ‘kennissen’, ‘persoonlijke netwerken’ en ‘kruiwagens’ voor hulp.

¹⁸ Andreev-Khomiakov, *Bitter waters*, 14.

Internalisatie

Het lijkt onmogelijk te zijn om tijdens het lezen van een dagboek eenvoudigweg aan te wijzen waar atomisatie voorkomt. Toch kan het begrip niet direct worden verworpen. Een totalitarist zou vol kunnen houden dat de Russen de atomisatie in hun eigen leven niet meer konden ontdekken doordat ze gehersenspoeld waren. Degenen die twijfelen aan Stalins vermogen om al zijn landgenoten in een constante staat van gehersenspoelde onderwerping te houden, kunnen zich scharen achter de stelling dat de Russen het Stalinistische systeem onbewust zozeer hadden geïnternaliseerd, dat zij de atomisatie niet meer opmerkten. En inderdaad komt deze internalisering van het Stalinisme zo af en toe heel sterk naar voren.

‘1937. 1 januari. Gelukkig nieuw jaar! We hadden geroosterd vlees; wat er ook gaat gebeuren, wij vierten feest. Het leven is alles bij elkaar beter geworden. We zullen uitkijken naar nog betere dagen in het verschiet. Het zou ook leuk zijn om op de orthodoxe manier kerstmis te vierten, zoals we het vroeger deden. Het was extreem koud gisteren; ik ging naar de stad en op de terugweg waren mijn neus en vingers bevroren. Dit huis is in elkaar geflanst en de vorst kruipt langs de vloer omhoog. Het brandhout stelt niet veel voor, maar we kunnen het er nog steeds mee doen. Als ik de rondes maak langs de 15 huizen op mijn census-lijst, zie ik dat een boel mensen slechtere leefomstandigheden hebben dan wij; het is een bittere troost.’¹⁹

In alle ellende, die Arzjilovski in zijn dagboek beschrijft, zou het leven toch ‘beter’ zijn geworden... Op 12 december maakte hij een aantekening over de lunchpauze op zijn werk.

¹⁹ Arzjilovsky, Diary, 135.

Ik eet als een varken. Niet zo vreemd: ik ben tenslotte uitgehongerd; ik kom binnen met een lege maag. Maar wat interessant is, is dat de anderen zich ook tot hun nek toe volproppen, ze scheppen het naar binnen. En tegelijkertijd oreren ze al die nonsens over hoe goed we leven. Ze krijgen dus duidelijk ook niet genoeg te eten. Ik heb vandaag zo veel gegeten, dat ik, zoals ze zeggen, tot mijn nek toe vol zit, deelde Toiba mee. Maar toen we aan de thee gingen, begon ze het naar binnen te schuiven. Kortom, een groepje hongerige mensen. Het is een gelukkig land, maar een boel mensen hebben nog steeds niet genoeg te eten.²⁰

Waar Arzjilovski zich het ene moment nog verbaast over de internalisering van zijn collega's door te vermelden 'die nonsens over hoe goed we leven', doet hij het volgende moment precies hetzelfde door de propaganda na te praten 'het is een gelukkig land'. Ook in andere dagboeken lijkt het communistische systeem boven alle kritiek verheven te zijn hoewel zij op andere pagina's klachten over beroerde levensomstandigheden en corrupte ambtenaren beschrijven.²¹ Kortom, mensen lijden honger, maar het land is gelukkig.

Het is misschien dus niet zo verwonderlijk dat het merendeel van de dagboekauteurs geen kritiek uit op de sociale organisatie van de Sovjet-Unie. Sommige auteurs voelen zich nadrukkelijk niet eenzaam, omdat mensen zich in een communistische samenleving niet eenzaam zouden mógen voelen.

Toch zijn er binnen deze internalisatie gradaties te onderscheiden, sommigen zijn kritischer dan anderen. Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat auteurs die over het algemeen meer kritiek op het communisme hebben, ook meer toespelingen zouden moeten maken op atomisatie. Dit is echter niet duidelijk het geval. Enerzijds is het natuurlijk

²⁰ Ibidem 131.

²¹ De enige uitzondering: Shaporina, Diary, 371.

mogelijk om te stellen, dat ook deze personen niet over atomisatie spraken omdat ze het systeem tóch al te ver hadden geïnternaliseerd. Aan de andere kant kunnen historici zich afvragen of het zinnig is, om een begrip als ‘atomisatie’ te gebruiken voor een grote groep mensen die zich niet in het minst geatomiseerd voelden en zich niet herkennen in de omschrijving ‘geatomiseerd’. Het vermoeden rijst dat de term ‘atomisatie’ niet zozeer gebruikt wordt om te beschrijven hoe de Sovjetburgers hun sociale situatie ervoeren, als wel hoe (westerse) historici aankijken tegen de in hun ogen vreemde relatie tussen individu en staat in Stalinistisch Rusland.

‘Sovjetburgers worden gemaakt, niet geboren’

Het individu ten tijde van Stalin en de historici van nu bekijken in essentie dezelfde samenleving, maar tussen hun conclusies ligt een wereld van verschil. De westerse historici beschrijven een koude, geatomiseerde wereld, met een onwerkbaar sociaal systeem. De egodocumenten bevatten een beschrijving van een alledaagse wereld met een systeem waarin de auteurs redelijk wisten te overleven. Atomisatie was in hun ogen niet aan de orde, ze hadden er niet eens een woord voor. Waarom niet? Het kan nauwelijks *alleen* aan de internalisering van het systeem liggen, want zelfs de enkele tegenstander van het systeem doet zijn mond niet open over atomisatie. Is er dan misschien nog een andere factor aan te wijzen, waardoor dit verschil in analyse van de samenleving te verklaren is?

Indien zo’n factor inderdaad bestaat, moet hij gezocht worden te midden van de meest basale noties over een samenleving, zoals ideeën over individualiteit en persoonlijkheid. Er is bijvoorbeeld wel gesuggereerd dat er een fundamenteel verschil is tussen de oosterse en de westerse kijk op individualiteit. Wellicht is er tussen de inwoners van de Sovjet-Unie en de westerse historici ook zo’n verschil in ideeën aan te wijzen. Misschien kunnen de ver uit elkaar liggende opvattingen over de relatie tussen individu en samenleving tijdens het bewind van Stalin hierdoor verklaard worden.

Eén element van deze mogelijkheid, het identiteitsbegrip, wil ik in het hierna volgende wat nader toelichten. In het Nederlands wordt 'identiteit' omschreven als 'eenheid van wezen, volkomen overeenstemming'. Voor westerlingen is identiteit een soort privé-eigendom en heeft het weinig te maken met het collectief. Zo is het praktisch onmogelijk om iemand te verwijten een 'slechte identiteit' te hebben, of te suggereren dat iemand 'zijn identiteit moet aanpassen'. Uit de bronnen blijkt dat de Russen daar anders tegenaan gekeken te hebben. Voor hen was identiteit vooral een zaak van het collectief. Een stukje uit de volgende liefdesbrief kan dit illustreren.

'(...) zoals Marx zegt, de inter personele relaties zouden zo helder en transparant moeten zijn als bergkristal. Dit is de tijd van de socialistische samenleving. Maar er moet, en kan, een speciaal aura rond sociale rollen zweven, boven het belang van arbeid voor de maatschappij. Dit alles is het toppunt der perfectie. Om perfectie te bereiken door de samenleving te dienen en erin te slagen, dat wil zeggen door sociaal nuttig werk, ervaar ik gepastheid, geluk en levensvreugde. Ik realiseer me dat ik je verveeld heb, maar dit is mijn vluchtige kwalitatieve, en als je wilt ook kwantitatieve, persoonlijkheidsanalyse. Voor wat betreft mijn geneigdheid tot het construeren van mensenzielen, dat is mij ingeboren. (...) Ik stel mij onze vriendschap voor als broederlijk, in de zin van een ideologische eenheid wier doel het is om te helpen bij de ontwikkeling van een onafhankelijke persoonlijkheid door de spirituele samenwerking van beide partijen in hun werk voor de gemeenschap.'²²

Helemaal in lijn met het Marxisme, spelen de socialistische samenleving, de sociale rol en arbeid een uiterst belangrijke rol - broederlijkheid en spirituele samenwerking in werk voor de gemeenschap. Opmerkelijk, zeker voor een liefdesbrief die traditioneel gezien wordt als één van de meest extreem

²² Vladimir Petrovich Stavsky, *Diary of Vladimir Petrovich Stavsky* in: Véronique Garros, Natalia Korenevskaya, Thomas Lahusen, *Intimacy and terror. Soviet diaries of the 1930s* (New York 1995) 271.

individualistische uiting van persoonlijke gevoelens. Aan de andere kant van het spectrum gebruikt een arme en vrijwel ongeletterde boer slechts 20 maal het woord 'ik' in zijn dagboekantekeningen, die toch 111 dagen omspannen. Hij heeft het alleen maar over zijn werk en de invloed van het weer daarop.²³ Er zijn nog tientallen voorbeelden van dit soort, waaruit de grote rol van het collectief blijkt. Bijzonder veelzeggend is het volgende fragment:

'In ieder geval was de socialistische buitenkant, en niet de smerige binnenkant, hun [Stalin en zijn kameraden] prioriteit. Deze buitenkant, de basis van het Sovjet-leven, werd gehandhaafd als de levensstijl van een 'Sovjetburger'. De leiders van de Sovjet-Unie geloofden dat het huidige bestaan een nieuw, socialistisch bewustzijn in de mensen zou inprenten, dat hen in staat zou stellen gewend te raken aan hun situatie.'²⁴

Klaarblijkelijk meenden de autoriteiten dat als zij de mensen zouden dwingen zich als goede socialist te gedragen, zij op den duur ook socialist zouden worden. Hoewel de dagboekschrijver het hier duidelijk niet mee eens is, geeft het wel aan dat dit een geaccepteerde manier van denken was: een identiteit kan gevormd worden door de maatschappij, de buitenkant bepaalt de binnenkant.

“We staan beslist niet vijandig tegenover Pasternak,” zei V. Kirsjon, de volgende spreker, “We geloven hem wanneer hij stelt dat hij volledig achter de Partij en de mensen staat. Hij is een getalenteerd dichter, maar hij leeft in een bijzonder soort beperkte creatieve omgeving, afgesloten van de atmosfeer van het gewone Sovjet-leven. Het is absoluut essentieel dat hij dit begrijpt en zijn identiteit als speciale dichter in deze zin,

²³ Chronicle of the year 1937, passim.

²⁴ Andreev-Khomiakov, *Bitter waters* 97.

afzweert, natuurlijk zonder in dat proces zijn creatieve originaliteit kwijt te raken.²⁵

‘In onze Sovjet-Unie worden mensen niet geboren, wat geboren wordt zijn organismen; in ons land worden mensen gemaakt: tractor-chauffeurs, motortechnici, werktuigbouwkundigen, academici, geleerden. Ik ben zelf één van deze mensen die zijn gemaakt, in plaats van geboren; ik ben niet geboren als man, maar tot man gemaakt. En om te voelen dat je deel uitmaakt van zo’n omgeving is iets dat veel groter is dan gewoon geluk.’²⁶

Daarnaast zijn er nog tientallen voorbeelden te geven van de prominente plaats die werk, als voorbeeld van het collectieve, in het leven van mensen inneemt. Een ander voorbeeld: ‘het gezin is boos op me omdat ik zo weinig tijd thuis doorbreng. Ik vind het jammer voor ze, maar wat kan ik doen? Ik ben nog niet oud, ik wil nog steeds een privé-leven leiden.’²⁷ - merk op dat met ‘een privé-leven’ bedoeld wordt een sociaal nuttige baan in de maatschappij.

Identiteit en Atomisatie: een conclusie

Deze excursie naar het identiteitsbegrip van de Sovjetburgers ten tijde van Stalin kan irrelevant lijken. In het licht van de revisionistische ‘dubbellevens’ theorie blijkt dit niet zo te zijn. Volgens deze theorie kon een pragmatisch burger een ‘publieke’ en een ‘echte’ identiteit aannemen die zelfs met elkaar in conflict kunnen raken. In Westerse ogen lijken deze twee identiteiten in één persoon een abnormale situatie - een soort meervoudig persoonlijkheids syndroom. Als het westerse identiteitsbegrip echter vervangen wordt door een identiteitsbegrip dat sterk afhangt van rol van iemand in de maatschappij (bijvoorbeeld bepaald door werk en klasse), wordt de masker-

²⁵ Chronicle of the year 1937, 17.

²⁶ Ibidem, 50.

²⁷ Shtange, Remembrances, 185.

theorie een stuk aanvaardbaarder. Doordat het Russische woord voor 'rol in de maatschappij en identiteit' letterlijk wordt vertaald met het Engelse 'identity', is het woord in een heel ander kader geplaatst. Een kader waarin 'eenheid van wezen' en 'individualiteit' de hoofdrol spelen. Een opmerking in een dagboek over de verschillende rollen die iemand in de samenleving kan spelen, die voor een Sovjetburger volstrekt normaal waren, wordt, vertaald naar het Engels, een wonderlijk fenomeen dat neigt naar een gespleten persoonlijkheid.

Voor de Sovjetburger speelde de staat een veel belangrijkere rol dan voor de West-Europeaan. Het communisme was alomvattend en bovendien betrekkelijk onfeilbaar. Mensen maakten fouten, het systeem niet. De inwoners verzetten zich dan ook nauwelijks tegen het systeem. Als iemand meende dat zijn levensomstandigheden beneden de maat waren, richtte hij dus geen vakbond op, maar probeerde hij een ambtenaar te bewerken. Hij opereerde binnen de grenzen van het communisme. Dat burgers zich niet onafhankelijk organiseerden hetgeen genoemd is als één van de kenmerken van atomisatie, was dus niet het gevolg van manipulatie van staatswege, zoals de totalitaristen meenden. Het was veeleer een consequentie van het communisme, omdat mensen die zich wél tegen de ideologie zouden verzetten, zichzelf daarmee buiten de maatschappij zouden stellen. De revisionisten lijken dus dichter bij de waarheid gezeten te hebben, toen ze de actieve rol van de staat wegstreepten. Aan de andere kant schoven de revisionisten weer te veel gewicht naar het pragmatisme zoals het gecalculeerd eigenbelang, terwijl de trouw aan de partij veeleer onbewust en onvermijdelijk was.

De Russen hadden dus geen woord voor atomisatie, omdat er in hun ogen niets vreemds was aan de sociale organisatie. Zelfs wanneer een scherp en kritisch observator opmerkte dat er 'toch iets raars' was, werd dit nooit scherp geformuleerd. Een vage notie van 'eenzaamheid' in een enkel dagboek wordt niet verder uitgewerkt en wordt niet afgezet tegen een alternatieve sociaal-culturele visie. Dit is ook de reden waarom het wel

mogelijk is om een vaag ‘gevoel van eenzaamheid’ op het spoor te komen, maar geen helder verschijnsel met duidelijke grenzen.

Door de onbewuste internalisatie van het communisme was het voor de inwoners van de Sovjet-Unie onmogelijk geworden om de basale consequenties van dit systeem scherp te analyseren. Het gevoel van eenzaamheid ‘hoorde er nou eenmaal bij’, het was normaal, universeel en geaccepteerd. Slechts degenen, die het heftig oneens waren met de dagelijkse praktijk onder Stalin en daardoor gewend waren de samenleving kritisch te analyseren, waren in staat gedachten te formuleren die wij soms als ‘atomisatie’ kunnen herkennen. De reden dat Westerse historici toch een strak gedefinieerde, sterke vorm van atomisatie hebben gebruikt om de samenleving te begrijpen, schuilt in het meer individualistische identiteitsbegrip van deze historici. Voor hen is er in de Stalinistische samenleving iets onnatuurlijks aan de gang, en het is verleidelijk om dit te verklaren met een nieuw concept, een nieuw begrip, een nieuw woord: atomisatie.

Is het zinnig om dat woord te gebruiken om er de Stalinistische samenleving mee te beschrijven? Ja en nee. Niet, wanneer het woord te rigide wordt toegepast en als een ‘fenomeen’ van het Stalinisme wordt gezien. Wél, wanneer het wordt gebruikt om aan te geven dat er een verschil bestaat tussen de sociale opbouw in de communistische Russische maatschappij en de Westerse samenleving. Toch blijft het de vraag of het zinnig is om de verschijnselen aan de oppervlakte te verklaren met een Westerse term, terwijl de diepere gronden van dit verschil worden genegeerd.